

УДК 378.11 (043.3)

Олена КІРДАН

*доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна*

УПРАВЛІННЯ ЗАКЛАДАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У 1900-1917 рр. (ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

У статті на основі аналізу архівних матеріалів досліджено трансформацію управління закладами вищої освіти у 1900–1917 рр. Доведено, що трансформування управління закладами вищої освіти у досліджуваний період відбулося під впливом таких чинників: революційних подій, політичної мотивованості управлінських (кадрових) рішень та виявилось у бюрократизмі управлінської взаємодії, посиленні нагляду.

Ключові слова: *заклади вищої освіти, управління, ректор, попечитель, бюрократизація управлінської взаємодії.*

Мета статті – на основі аналізу архівних джерел схарактеризувати трансформацію управління закладами вищої освіти України у 1900–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичні та соціально-економічні події кінця ХІХ – початку ХХ ст., особливо 1905–1907 рр., вплинули на управління закладами вищої освіти. Архівні фонди містять чимало інформації щодо особливостей діяльності та управління. Наприклад, 31.03.1905 р. в актовому залі Харківського університету відбулося засідання юридичного товариства під керівництвом професора М. Гредескула. Виступаючі вимагали скликання Законодавчих зборів, зміни існуючого державного ладу, співали «Марсельезу» [8, арк. 170]. Згодом, 9.09.1905 р., професора М. Гредескула обрано на посаду декана юридичного факультету Харківського університету [15]. Окрім планових питань щодо організації

діяльності в Київському університеті на засіданні правління 28 серпня 1909 р. розглянуто питання «Про відкриття підписки на зведення пам'ятника Т. Шевченку у Києві» та ін.

Звісно такі революційні настрої та україноцентричні переконання університетської спільноти не могли залишитись без уваги. Тому, у зв'язку з активізацією суспільно-політичних процесів, посилено нагляд за викладачами й студентами, що мали україноцентричні погляди, про що свідчать звіти, листування департаментів поліції та губернських жандармських управлінь про політичні погляди професорського та викладацького складу закладів вищої освіти [6; 10; 11]. Особлива увага контролюючих поліцейських органів була прикута до осіб, що обіймали або обирались на керівні посади. Так, щодо політичної перевірки директора Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольського проведено тривалу переписку з київським губернатором та іншими посадовими особами [12]; у 1906 р. у зв'язку з призначенням на посаду директора Вищих жіночих курсів у м. Одеса, жандармським управлінням надано довідку про політичну неблагонадійність професора Новоросійського університету М. Ланге. За наслідками таких перевірок деяких керівників позбавляли права обіймати керівні посади (заборонено М. Грушевському очолювати кафедру в Київському університеті) [7] тощо.

Непоодинокими були випадки звільнення професорів вищих навчальних закладів: 30 травня 1886 р. Міністерством народної освіти надіслано клопотання від Київського університету щодо «звільнення професора П. Алексеєва за вислугою 25 років у зв'язку з осудом нового університетського статуту»; 28 червня 1900 р. згідно із листом попечителя Київського навчального округу та циркулярним розпорядженням міністерства (від 15 червня 1900 р.) у зв'язку з політичною неблагонадійністю заборонено вести педагогічну діяльність у навчальних закладах Міністерства народної освіти приват-доценту університету св. Володимира Є. Тарле [20] і лише у 1902 р. магістра загальної історії Є. Тарле поновлено у правах на педагогічну діяльність [19]. Окрім того, архівні документи свідчать про узгодження на рівні

Міністерства народної освіти відсторонення від керівних посад з інших причин, наприклад у 1903 р. «професора Новоросійського університету Калинського було відсторонено від виконання обов'язків завідувача ботанічним садом у зв'язку з неправильним веденням господарства та зловживаннями» [13].

За нашими дослідженнями репресивні управлінські заходи стосувались не лише викладачів, а й студентів закладів вищої освіти. Так, 4 лютого 1902 р. згідно із рішенням правління В. Винниченка «відраховано зі складу студентів Університету Св. Володимира, без права вступу у вищі навчальні заклади Міністерства Народної Освіти за участь в безпорядках, спрямованих на насильницьке припинення лекцій». Згодом, 28 лютого 1914 р. постановою Київського губернатора застосовувались репресивні заходи щодо студентів, учасників студентських заворушень, присвячених сторіччю з дня народження Т. Шевченка [1].

Для досліджуваного періоду характерною була значна плинність кадрів на різних рівнях управління закладами вищої освіти. Так, на міністерському рівні, за твердженням Є. Олесеюка [2, с. 187–188], власні політичні переконання міністрів були не сумісні не лише із радикалізмом, але й із лібералізмом, що також наносило удар по їх репутації, формувало негативну суспільну думку і породжувало «чехарду» в міністерстві освіти, де за 17 років з початку ХХ ст. змінилось 13 керівників.

Посаду попечителя Одеського навчального округу з 13 січня 1906 р. по 17 грудня 1907 р. обіймав О. Мусін-Пушкін. Він мав достатньо великий адміністративно-управлінський досвід, адже у 1890–1899 рр. працював помічником попечителя Київського навчального округу, членом Ради міністра народної освіти. За висновком сучасних дослідників, О. Мусін-Пушкін на цій посаді «вів важку боротьбу з радою Новоросійського університету. За поглядами був націоналістом, відбивав атаки захоплених політикою професорів і студентів, спокійно і тактично вимагав виконання законів, вів боротьбу за те, щоб у навчальних закладах була відсутня політика» [3, с. 2–3].

У низці документів досліджуваного періоду вказано на надзвичайний бюрократизм управлінської взаємодії, порушення адміністрацією вищого навчального закладу правил управління тощо. Так, у листі професорів Київського університету М. Хандрікова та О. Ейхельмана вказано на порушення ректором, як головою ради, правил ведення засідань: «ні в статуті 1884 р., ні в жодному іншому документі немає й натяку на те, щоб голова зібрання мав право відкривати засідання при будь-якій кількості присутніх членів» [16, арк. 2 зв]; розглядати питання «обрання почесних членів, затвердження витрат університету, оформлювати протокол засідання і перетворити згоду більшості групи в постанову засідання ради, яке не відбулося» [16, арк. 2 зв]. Таким чином, автори листа дійшли висновку про драматизм ситуації, адміністративну кризу, перетворення фікції у дійсність, що «руйнує службові відносини, порушує дисципліну в університеті, і, зрештою, негативно впливає на хід університетського управління», адже на їхнє переконання «одне лише є безсумнівним: в протоколах повинно відображатись все, що відбувається у Раді» [16, арк. 3 зв].

У докладній записці ректора Київського університету від 16 серпня 1903 р. зазначалось про «переобтяження канцелярії правління університету значною перепискою з канцелярією навчального округу по вирішенню легких фінансових питань» [4].

Зауважимо, що призначення на посади у закладах вищої освіти узгоджувались на різних рівнях управлінської взаємодії. Так, у докладній записці Я. Анфімова від 06.05.1912 р. до міністра народної освіти висловлювалось прохання залишити його на посаді завідувача кафедри в клініці [5].

Характерною особливістю досліджуваного періоду став розвиток державної системи вищої освіти. Зокрема, у 1913 р. на підставі Положення про учительські інститути (від 31 травня 1872 р.) відкрито Миколаївський учительський інститут у складі словесно-історичного, фізико-математичного та природничо-географічного факультетів з міським училищем [28].

Новостворений навчальний заклад перебував у віданні Міністерства народної освіти та безпосередньо підпорядковувався попечителю Одеського навчального округу, який узгоджував питання відкриття, надання приміщення для потреб інституту, затверджував призначення на посади тощо [28, арк. 3]. Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що на початку діяльності Миколаївський учительський інститут розташовано у арендованому в купця 2-ої гільдії В. Берга (з 01.09.1913 р. по 01.09.1916 р.) двоповерховому кам'яному будинку [29, арк. 20]. У договорі між орендатором – директором Миколаївського вчительського інституту П. Ждановим та В. Бергом чітко окреслювались зобов'язання сторін [29, арк. 20–22]. На затвердження попечителя надавались також відомості про призначення класних наставників, зокрема у донесені до попечителя Одеського навчального округу від 14 серпня 1915 р. передбачено на 1915–1916 рр. розподіл обов'язків класних наставників «3-го класу викладачу історії і географії А. Малініну, 2-го класу – викладачу російської мови та словесності Л. Місіркову, 1-го класу – викладачу математики А. Гвоздеву» [26].

Значимим вважаємо те, що на попечительському та міністерському рівнях управління у досліджуваній період здійснювався контроль за кадровим складом закладів вищої освіти, зокрема новостворених. Так, у звіті про діяльність Миколаївського учительського інституту за 1914 р. проаналізовано кадровий склад навчального закладу й зазначено, що «директор і викладачі загальноосвітніх предметів отримали освіту в Імператорських Університетах, о. законовчитель у Духовній Семінарії, викладач графічного мистецтва в Імператорській художній академії, викладач співів – закінчив 3 професорські курси Петроградської музичної консерваторії, учитель гімнастики спеціальну освіту отримав в Головній гімнастичній школі в Петрограді» [24, арк. 3].

За фінансовою діяльністю закладів вищої освіти та рішеннями колегіальних органів управління, окрім внутрішнього, здійснювався зовнішній контроль на рівні навчально-окружного керівництва. Підтвердженням цьому є численні пояснення правління імператорського університету св. Володимира № 4884 від 31 липня 1912 р. щодо переобладнання центрального опалення,

вентиляції, клінік [14, арк. 20]; видачі винагороди помічнику проректора Є. Лозинському [14, арк. 20 зв]; екстрених витрат, без попередньо укладених кошторисів, у сумі 48000 руб. на ремонтні роботи з підготовки навчального закладу до приїзду імператора [14, арк. 20 зв]; збільшення утримання 8-ми стипендіатів для підготовки до професорського звання з 600 до 900 руб. на рік [14, арк. 21 зв] тощо.

Зазначимо, що попечитель навчального округу долучався до засідань ради вищого навчального закладу, наприклад, у запрошенні, надісланому на адресу попечителя Київського навчального округу, вказано дату і час «25 січня 1913 р. на 19 год. й перелік питань засідання» [14, арк. 34 зв], окрім того ректор університету П. Цитович запрошував попечителя й до участі на екстрених засіданнях ради університету [14, арк. 40].

Організація внутрішнього управління інститутами свідчить про поєднання одноосібного керівництва та діяльності колегіального органу управління – педагогічної ради. Так, згідно із звітом Миколаївського учительського інституту за 1914 р. «педагогічна рада виконувала покладені на неї обов'язки Положенням та Інструкцією для управління учительськими інститутами, піклуючись про благоустрій Інституту в навчально-виховному та господарському відношенні. З цією метою проведено 24 засідання ради під час яких, окрім звичайних для навчального закладу питань, обговорювались наступні: 1) про заходи релігійно-морального і патріотичного виховання учнів; 2) про найкращу організацію навчально-виховної діяльності, що виявилась у встановленні урочної системи викладання; 3) про прийом до інституту та училища; 4) про напрацювання відповідних програм з інститутських предметів та вибір підручників тощо» [24, арк. 4].

Події 1914 р. істотно вплинули на діяльність вищих навчальних закладів. Звичний порядок їх діяльності був порушений, адже значна кількість студентів та викладачів були мобілізованими, приміщення навчальних корпусів передано військовим для облаштування госпіталів тощо. Як наслідок, істотно змінився контингент студентів вищих навчальних закладів, але якість підготовки

вступників контролювалась належним чином. Свідченням цьому є матеріали архівних справ, наприклад, у листі директора Миколаївського учительського інституту від 20 січня 1915 р. до департаменту Міністерства народної освіти надано пояснення щодо незначної кількості зарахованих на навчання, зокрема зазначено, що «значна кількість народних вчителів призвана на службу, так як найбільш сильні та здорові були мобілізовані до війська, а витримувати іспити приїхали слабкі та нездорові, звільнені від військової служби..., або дуже молоді, мало підготовлені і малорозвинуті. Із тих, хто подав документи, 10 осіб не були допущені у зв'язку з невідповідністю документів, 21 особа на іспити не з'явилась, 5 осіб не пройшли медичного обстеження, до іспитів допущено 52 особи, з яких лише 16 – їх витримали» [25]. Щодо низки навчальних закладів підготовлено плани їхньої евакуації. Так, у матеріалах Державного архіву м. Києва зберігаються довідка про евакуацію Київського учительського інституту до м. Нахичевань [18]; лист щодо евакуації Київського політехнічного інституту імператора Олександра II до м. Ростов-на-Дону [23] та ін.

З метою належної організації діяльності вищих навчальних закладів різних типів та форм власності у 1916–1917 рр. в структурі Міністерства народної освіти започатковано діяльність Ради у справах вищих навчальних закладів.

Зазначимо, що лютневі події 1917 р. істотно вплинули на діяльність вищих навчальних закладів. Так, згідно із випискою з протоколу засідання педагогічної ради Київської консерваторії від 19 березня 1917 р. висловлено підтримку дій Тимчасового уряду і недовіру членам місцевої дирекції Російського музичного товариства [17]. Згодом, 18 листопада 1917 р., циркуляром управління Київського навчального округу призначено комісарів Генерального секретаріату у справах народної освіти в губерніях України: «у Полтавській – В. Андрієвський, Чернігівській – Г. Стаднюк, Київській – А. Лещенко, Подольській – В. Приходько, Волинській – Черковський». Документ завізовано попечителем Київського навчального округу В. Науменком [30].

Аналіз архівних документів свідчить про відсутність коштів на утримання вищих навчальних закладів (культурно-просвітницька комісія 22 лютого 1918 р. довела до відома комісара з народної освіти м. Миколаїв Я. Ряппо «про відсутність засобів на утримання Миколаївського вчительського інституту та прохання вишукати кошти, необхідні для подальшого існування цього інституту» [15]); розширення матеріально-технічної бази (прохання ректора Київського Державного Українського університету від 13 листопада 1918 р. [21]); зменшення контингенту зарахованих на Вищі жіночі курси у м. Києві з 2216 осіб у 1916–1917 н.р. до 413 – у 1919–1920 н.р. тощо. Таким чином, низка вищих навчальних закладів продовжувала свою діяльність, а також створювались нові: у м. Полтава (1919 р.) [9], у м. Кам'янець-Подільський (1918 р.) та ін.

Висновки. На основі аналізу архівних джерел встановлено, що трансформування управління закладами вищої освіти України у 1900–1917 рр. відбулося під впливом таких чинників: революційних подій, політичної мотивованості управлінських (кадрових) рішень та виявилось у бюрократизмі управлінської взаємодії, посиленні нагляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кірдан О. Л. Управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття) : теорія і практика : моногр. / О. Л. Кірдан. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 453 с.
2. Отечественные университеты в динамике золотого века русской культуры / под ред. Е. В. Олесеюка. – СПб., 2005. – 211 с.
3. Фурсенко Л. І. Одеський учбовий округ. Сторінка десята. Мусін-Пушкін Олександр Олексійович // Л.І. Фурсенко / Наша школа. – 2010. – №1–2. – С. 2–3.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

4. Докладная записка ректора Киевского университета от 16 августа 1903 г. об обременении канцелярии правления университета слишком большой

перепиской с канцелярией управления учебного округа по решению легких финансовых вопросов // Ф. 707, оп. 189, спр. 79, арк. 37.

5. Докладная записка Я.А. Анфимова министру народного просвещения с просьбой оставить его заведующим кафедрой в клинике, 06.05.1912 г. // Ф. 2018, спр. 239, арк. 1.

6. Донесение в Департамент полиции от 7 марта 1909 г. «О распространении листовок коалиционного совета Новороссийского университета» // Ф. 268, оп. 1, спр. 387, арк. 1–2

7. О запрещении М. Грушевскому руководить кафедрой в Киевском университете. Из обзора розыскной деятельности помощника начальника Черниговского ГЖУ, 1913 г. // Ф. 1439, оп. 1, спр. 1546, арк. 6.

8. О состоявшемся в актовом зале Харьковского университета заседании юридического общества под председательством профессора Гредескула. Выступавшие ораторы требовали созыва Учредительного собрания, избранного путем равного, прямого и тайного голосования, изменения существующего государственного строя. Присутствующие пели «Марсельезу». Из сведений Департамента полиции от 31.03.1905 г. // Ф. 275, оп.1, спр. 649, арк. 169–170.

9. Об образовании в г. Полтаве товариществом «Просвіта» историко-филологического факультета (высшего учебного заведения). Из сообщения историко-филологического факультета от 05.08.1919 г., 1918–1919 гг. // Ф. III, оп. 1, спр. 418, арк. 22.

10. Переписка департамента полиции и Харьковского губернского жандармского управления о политических взглядах профессорского и преподавательского состава Харьковских высших учебных заведений // Ф. 705, оп. 1, спр. 699, арк. 35–43.

11. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ о сборе сведений в политической благонадежности профессоров Киевского университета Иконникова В.С., Харьковского университета Сиввы В.И., Нетушила И.В., Палиенко Н.И., Левитском В.Ф., 1915 г. // Ф. 274, оп. 4, спр. 531, арк. 157–172.

12. Переписка с Киевским губернатором и другими учреждениями о политической проверке директора Киевского коммерческого института М.В. Довнар-Запольского, студентов и других лиц // Ф. 274, оп. 4, спр. 583.

13. Переписка с товарищем министра народного просвещения об отстранении профессора Новороссийского университета Калининского от должности заведующего ботаническим садом при университете в связи с неправильным ведением хозяйства и злоупотреблениями, 5–24.10.1903 г. // Ф. 707, оп. 262, спр. 3, арк. 108–110.

14. Протоколы заседаний университета Св. Владимира со сведениями о заседаниях правления, 27.01.1912 – 10.12.1913 // Ф. 707, оп. 81, спр. 12, 101 арк.

15. Сообщение в Департамент полиции от 9 сентября 1905 г. «О выборе профессора Гредескула деканом юридического факультета Харьковского университета» // Ф. 304, оп. 1, спр. 80, арк. 1.

16. Циркуляр. Письма профессоров университета Св. Владимира, 1894 г. // Ф.707, оп.262, спр. 1, 4 арк.

Державний архів м. Києва

17. Виписка з протоколу засідання педагогічної ради консерваторії від 19 березня 1917 р. з висловленням підтримки Тимчасовому уряду і недовіри членам місцевої дирекції Російського музикального товариства // Ф. 297, оп. 1, спр. 132, арк. 6.

18. Довідка про евакуацію Київського учительського інституту до м. Нахичевань, 1915 р. // Ф. 175, оп. 1, спр. 149, арк. 26–26 зв.

19. Копія листа Попечителя Київського навчального округу від 2 жовтня 1902 р. за № 13043 до ректора Університету св. Володимира з повідомленням про те, що головний керуючий Міністерством народної освіти пропозицію від 29 серпня 1902 р. за № 22919 поновлює магістра загальної історії Євгена Тарле в правах на педагогічну діяльність, яку заборонялось йому вести циркулярним розпорядженням міністерства від 15 червня 1900 р. // Ф. 16, оп. 338, спр. 152, арк. 10.

20. Копія листа Попечителя Київського навчального округу від 28 червня

1900 р. за № 6958 до Директора Київської 1-ої гімназії з повідомленням щодо політичної неблагонадійності приват-доцента університету св. Володимира Євгена Тарле і заборони йому вести педагогічну діяльність в навальних закладах відомства Міністерства народної освіти // Ф. 16, оп. 338, спр. 152, арк. 5.

21. Лист від 13 листопада 1918 р. до Директора Кадетського корпусу від Ректора з питання прирізки частини Кадетської Роци для потреби Київського Державного Українського університету // Ф. 112, оп. 1, спр. 1936, арк. 18.

22. Лист від 26 лютого 1920 р. голови Ради Фізико-Математичного факультету Вищих Жіночих курсів в м. Києві до Комісара Вищих Навчальних Закладів м. Києва щодо стану фізико-математичного факультету в осінньому семестрі 1919 р. за часу відсутності в Києві радянської влади // Ф. 244, оп. 17, спр. 598, арк. 4–4зв.

23. Лист начальника відділення вищих учбових закладів Міністерства торгівлі і промисловості до директора Київського політехнічного інституту імператора Олександра II від 16 жовтня 1915. р. р. № 3963 про евакуацію інституту до м. Ростов-на-Дону // Ф. 18, оп. 1, спр. 1637-а, арк. 78.

Державний архів Миколаївської області

24. Звіт про стан Миколаївського учительського інституту за 1914 р. // Ф. 115, оп. 1., спр. 85, арк. 2–15зв.

25. . Лист Директора Миколаївського учительського інституту до Департаменту народної освіти з поясненнями щодо результатів проведення приймальних іспитів на 1914–1915 навч. р., 20.01.1915 р. // Ф. 115, оп. 1, спр. 50, арк. 56.

26. Лист директора Миколаївського учительського інституту попечителєві Одеського навчального округу щодо призначення класних наставників, 14.08.1915 р. // Ф. 115, оп. 1, спр. 81, арк. 36.

27. Лист Миколаївського міського громадського управління комісару з народної освіти м. Миколаїв Я. П. Ряпо про відсутність коштів на утримання

учительського інституту та загрозу його закриття, 22.02.1918 р. // Ф. 115, оп. 1, спр. 198, арк. 12.

28. Лист попечителя Одеського навчального округу директоріві Миколаївського учительського інституту з повідомленням про відкриття у Миколаєві учительського інституту з 1 липня 1913 р. // Ф. 115, оп. 1, спр. 32, арк. 3–3зв.

29. Угода про оренду у Миколаївського купця 2-ї гільдії В. Ю. Берга будинку по вул. Нікольська, 22 у м. Миколаїв для розміщення у ньому учительського інституту з училищем, 10.09.1913 р. // Ф. 115, оп. 1, спр. 32, арк. 20–22.

Державний архів Чернігівської області

30. Циркуляр Управління Київського навчального округу про призначення комісарів Генерального секретаріату у справах народної освіти в губерніях України, 18.11.1917 р. // Ф. 813, оп. 1, спр. 24, арк. 191.